

ТЕРИТОРИАЛНА СТРУКТУРА НА ЛОВЕЧ ПРЕЗ XV–XVII В.

Жулиета Гюлева

THE TERRITORIAL STRUCTURE OF LOVECH DURING THE 15TH–17TH CENTURY

Zhulieta Gyuleva

Abstract: *The settling of the Muslim community in Lovech is accompanied by a number of changes, including the dropping out of the importance of the medieval fortress and the differentiation of a new central core, the market place. The Ottomans took up the left bank of Osam river and the Christians continued living on the slopes of Hissarya hill. Lovech grew out of the medieval fortress' walls and acquired a new territorial structure and look.*

Key words: *Lovech, Ottoman period, territorial structure.*

Мястото и значението на Ловеч в нашата история са известни и несъмнени. Благоприятните условия за живот – реката, естествено защитени планински райони, разнообразна флора и фауна, умереноконтинентален климат – предопределят населяването на района през всички исторически епохи. Името на града се споменава често в писмените извори, особено по време на възстановяването на Българската държава в края на XII в. и обсадата му от византийския император Исак II Ангел (1185–1195; 1203–1204). Родово владение на Иван Александър (1331–1371) и част от отбранителната система на Второто Българско царство, Ловеч се нарежда сред важните градски, църковни и книжовни центрове през този период. След включването на българските земи в рамките на Османската империя градският статут на Ловеч остава непроменен. Той е център на нахия и каза с немалки размери в Никополски санджак, а в църковно отношение – на епископия в рамките на Търновска митрополия.

Подобно на останалите градски селища в Ловеч настъпват съществени териториални и архитектурни промени, свързани с установяването на османските турци и последвалото преразпределяне на градското пространство. Видът, устройството и характерните черти на градовете през този период са обект на значителен научен интерес, но обширните размери на Османската империя, включваща в състава си различни географски и климатични региони, с различно културно-историческо минало, прави тяхното обобщаване невъзможно. В резултат усилията са насочени предимно към проучването на отделни градски центрове или група такива от региона на днешна Турция, Близкия изток, и по-рядко от Балканите [вж.

например **Kuran, A.** 1996; **Watenpaugh, H. Z.** 2004; **Caner, Ç.** 2007; **Kubat, A. S.** 1999; **Lowry, H. W.** 2008; **Lowry, H. W.** 2009]. Нарастващият в последните години интерес към териториалното развитие и устройство на градовете в българските земи през османския период е засвидетелстван от няколко защитени дисертации и статии по тази тема [вж. **Бойков, Г.** 2012; **Бойков, Г.** 2013; **Гюлева, Ж.** 2013; **Гюлева, Ж.** 2014].

Вписването на новия етнически елемент в градските селища и произтичащите от това промени се проследяват въз основа съчетаването на различни по тип сведения. Съвременното обитаване на повечето градове не позволява мащабни археологически проучвания, а резултатите не могат да обхванат в цялост вида на градското пространство. Фактът, че много от тях не са проучвани с методите на археологията, предопределя спецификата в изграждането облика на града през османския период, немислим без писмените извори. Сред тях османските съкратени (иджмал) и подробни (муфассал) регистри (дефтери) предоставят значима информация не само за настъпилите демографски, етнорелигиозни и стопански промени в градовете, но и за тяхната териториална структура. Като репери за проследяване развитието на градската територия се използват и запазените обществени сгради от периода или данни за тяхното местоположение. Въпреки че този подход дава добри резултати, той е по-трудно приложим за Балканите, извън днешна Турция, тъй като мюсюлманската обществена архитектура е в значителна степен заличена. Някои планове, изображения и описания, направени непосредствено преди и след Освобождението, също са полезни за реконструиране на градското пространство. Нанесените в кадастралните планове жилищни райони и обекти помагат за идентифицирането на известни от писмени сведения махали и обществени сгради.

Първите данни за броя на християнската и мюсюлманската общност в Ловеч се съдържат в откъс от кратък регистър на хасове, зеамети и тимари в Никополски санджак от 1479/80 г. [**ТИБИ, т. 2,** с. 161–297]. По това време мюсюлманите са значително по-малко от християните – 51 ханета срещу 124, 23 неженени християни и 30 вдовишки домакинства. С население, изчислено на около 988 души, Ловеч спада към групата на малките градове¹. В датирания едва няколко години по-късно

¹ **Тодоров, Н.** 1972, с. 29–33. През XV в. голяма част от градовете в българските земи спадат към групата на малките по брой на населението – Русе, Свищов, Тутракан, Червен и др. През следващото столетие много от тях преминават към тази на средните. Сред причините за малкия брой жители несъмнено спадат завоевателната вълна, начинът на превземане, неизбежните жертви, бягствата, целящи лично спасение, и т.н. Все пак липсата на сведения за броя жители в градовете през предходния период прави невъзможно сравнението с най-ранните данни за тях от XV в. Някои автори обръщат внимание и на вълните от чумни епидемии през XIV в. като причина за намаляването на населението в градовете, още преди османското завоевание. [Вж. напр. **Антонов, А.** 2009, с. 498]. Заслужава да се помисли също каква е била гъстотата на населението в средновековния български град.

кратък регистър от 1483/85 г., броят на домакинствата и при двете конфесии остава сравнително непроменен – 49 мюсюлмански ханета, 10 неженени мюсюлмани и трима спахии, 131 християнски ханета, 31 неженени християни и 2 вдовишки домакинства [Ковачев, Р. 1997, с. 129].

За период от около 30–35 години, както показва подробният регистър на тимари, зеамети и хасове във вилает Нийболу (Никопол) от 1516/17 г., мюсюлманската общност нараства чувствително. Тя наброява 131 ханета, 59 неженени, 2 представители на улемата и аскери класата. Въпреки че може да бъде изчислена на около 716 души, тя е разпределена в едва 3 махали. Християнската общност също нараства, като вече наброява 199 ханета, 78 неженени и 10 вдовици, разпределени в 14 махали [Мугафова, К. 2016, с. 541; Ertürk, V. 2012, р. 610]. Въпреки че населението му се изчислява на малко над 1800 души, Ловеч все още спада към групата на малките градове. През 1541/45 г. мюсюлманските ханета не бележат особено увеличение спрямо предходния регистър – 133. Нараства обаче броят на неженените – 91, представителите на улемата и аскери класата – 13, и на махалите, които вече са 6. Християнските домакинства показват съществен спад – 156. Общността включва още 109 неженени и 5 вдовици, разпределени в 13 махали [Мугафова, К. 2016, с. 541; Gökbiçgin, M. T. 1956, р. 268].

Следващият регистър² показва съществено нарастване на двете общности, като по това време Ловеч вече се числи към групата на средните градове с над 4000 жители. Според изследователите това се дължи на естествения прираст на населението, от една страна, и на миграционните процеси, от друга. Конкретно за нарастване на мюсюлманската общност влияние има и процесът на ислямизация [Мугафова, К. 2016, с. 542]. Мюсюлманите нарастват тройно в сравнение с предходния регистър и включват 431 ханета, 110 неженени и 15 представители на улемата и аскери класата. Въпреки това махалите нарастват само с една. Християните наброяват 391 ханета и 157 неженени и обитават 14 махали [Мугафова, К. 2016, с. 541; Ertürk, V. 2012, р. 610].

През 1642/43 г. мюсюлманските махали остават 7, но са посочени едва 5 християнски [Kiel, M. 2003, р. 204]. Значителното намаляване на броя им спрямо предходните регистри би следвало да се тълкува като уедряване на християнската квартална структура, отколкото като свиване на обитаваната от християните жилищна зона. През 1663 г. Евлия Челеби посочва 22 махали в Ловеч, от които 4 християнски, 1 еврейска, 1 циганска, а останалите – мюсюлмански [Димитров, С. 1972, с. 56].

Как обаче може да обвържем нагледно представените данни с териториалния облик на Ловеч, доколкото може да установим приемственост с

² Някои автори предполагат, че регистърът е препис от оригинал, съставен през 1579 г., докато други го отнасят към 1613/14 г. [Вж. Kiel, M. 1989, р. 70, бел. 13; Ertürk, V. 2012, р. 609; Мугафова, К. 2016, с. 540; Първева, С. 1998, с. 129–130]. По-нататък в текста ще бъде отбелязан с най-ранната и най-късната приета дата – 1579 (1613/14).

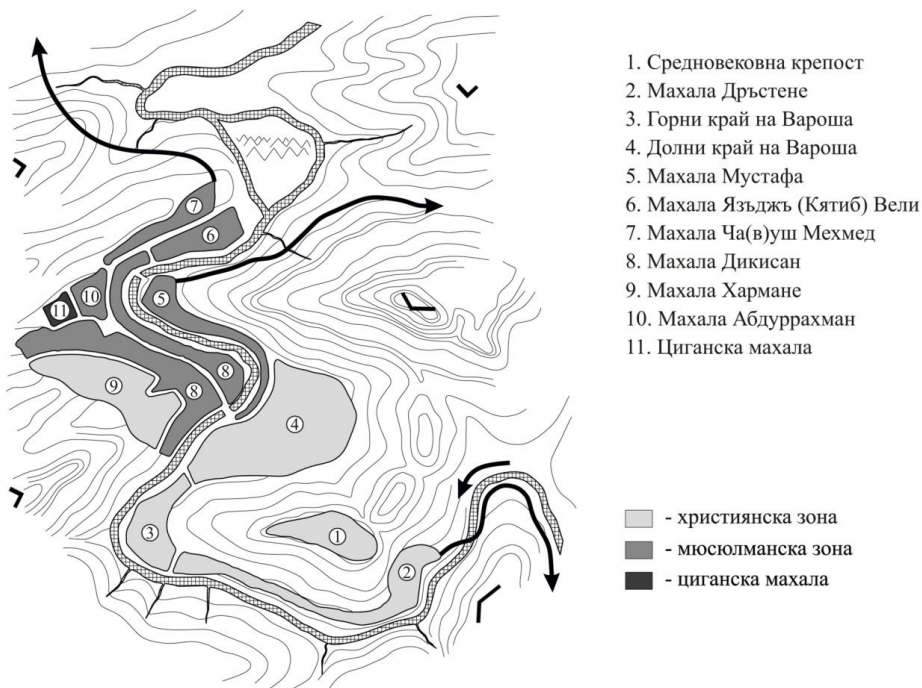
предходния период и да проследим насоките на развитие на града, породени от вписването на новия етнически елемент? В този смисъл трябва да се насочим към няколко опорни точки – крепостта, махалите и пазара – една от най-характерните черти на градовете през османския период.

Според резултатите от археологическите проучвания животът в крепостта продължава и през Късното средновековие, но вече не така интензивно. По крепостните стени и сгради са установени сериозни поражения, обвързани с османското нашествие. След нормализиране на обстановката през XV–XVI в. били издигнати малко на брой жилища, пръснати по цялата укрепена площ [Чангова, Й. 2006, с. 184]. Останки от тях са открити в т.нар. замък в източната, най-гъсна част на крепостта, на долната тераса и горната тераса в централния участък, включително и върху руините на западната жилищна сграда на Митрополитския комплекс [Чангова, Й. 2006, с. 76–80, 152, 161–164]. В края на XVII или началото на XVIII в. цялата укрепена площ е заета от християнски некропол, от който са проучени 120 гроба [Чангова, Й. 2006, с. 13, 58, 184; Чангова, Й. 1984, с. 152]. Материалите и находките от този период са фрагменти от глинени и фаянсови съдове, лули, монети, накити и елементи на облеклото, произхождащи главно от некропола.

Въпреки проучванията въпросът кой обитава крепостта след края на XIV в. няма категоричен отговор. Не са разкрити мюсюлмански култови сгради, нито са установени свидетелства за използвани църкви, които да го улеснят. Възникването на християнски некропол предполага оставането на християни в крепостта, но няма преки доказателства за мюсюлманско присъствие. Въпреки че в по-голяма част от случаите османците се настаняват в укрепената част на градовете и там възникват първите мюсюлмански махали, това не е абсолютно правило. Обикновено се счита, че подобен акт е свидетелство за превземане с щурм, докато при капитулация християните могат да останат в крепостта [Рънсиман, С. 1971, с. 145]. Оставането единствено на християни в укрепените части не е изолирано явление, въпреки че се среща много по-рядко – от нашите предели то е засвидетелствано в Пловдив [Бойков, Г. 2012, с. 41]. В този случай османците заемат нови терени извън укрепеното градско ядро, вследствие на което градовете придобиват нова пространствена организация. Именно това се наблюдава и в Ловеч. Крепостта губи основното си значение, а също и функция, както показват резултатите от проучванията и характера на откритите материали и находки. Фактът, че в нея се развива некропол, също е показателен за това. В началото на XVI в. тя не е посочена сред действащите крепости в Никополски санджак, а през 1663 г. Евлия Челеби съобщава, че в нея няма гарнизон и комендант [370 numaralı, р. 3; Димитров, С. 1972, с. 55].

Въпреки археологическите проучвания на Ловешката крепост устройството на самия средновековен град не е било обект на изследване. То обаче е в пряка връзка с въпроса за наличието или отсъствието на териториална приемственост

след завладяването му. Като заварен, а не новооснован град, би трябвало да се очаква, че християните остават в старите си жилищни райони извън укрепеното ядро. Известно е, че локализирането на християнските махали е доста по-трудно в сравнение с това на мюсюлманските поради факта, че имената им рядко остават устойчиви топоними, като тези на ловешките не правят изключение. Въз основа на някои описания на града може да очертаем разположението на християнската жилищна зона, но не и на отделни махали. Тя е заемала пространството между десния бряг на р. Осъм и склоновете на хълма Хисаря, където е днешният квартал Вароша, и най-малката теснина между хълма и реката, където е разположена махалата, все още носеща името Дръстене [Ловеч и Ловчанско, книга II, 1930, с. 120]. Устройството на българския средновековен град, състоящ се от т.нар. горен укрепен и долен неукрепен град, предполага наличието на подградие в Ловеч, а възможността горепосочените райони да са обитавани още през XIII–XIV в. е значителна.

Обр. 1. Разположение на християнската и мюсюлманската жилищна зона в Ловеч (по Каниц, Ф. б. г., с. 27, с добавки на автора)

През XVI в. християнските махали надвишават многократно мюсюлманските. Като епископски център в Ловеч без съмнение е имало няколко храма, един от които – седалище на епископа. Като заварен град, наред с това, вероятно са

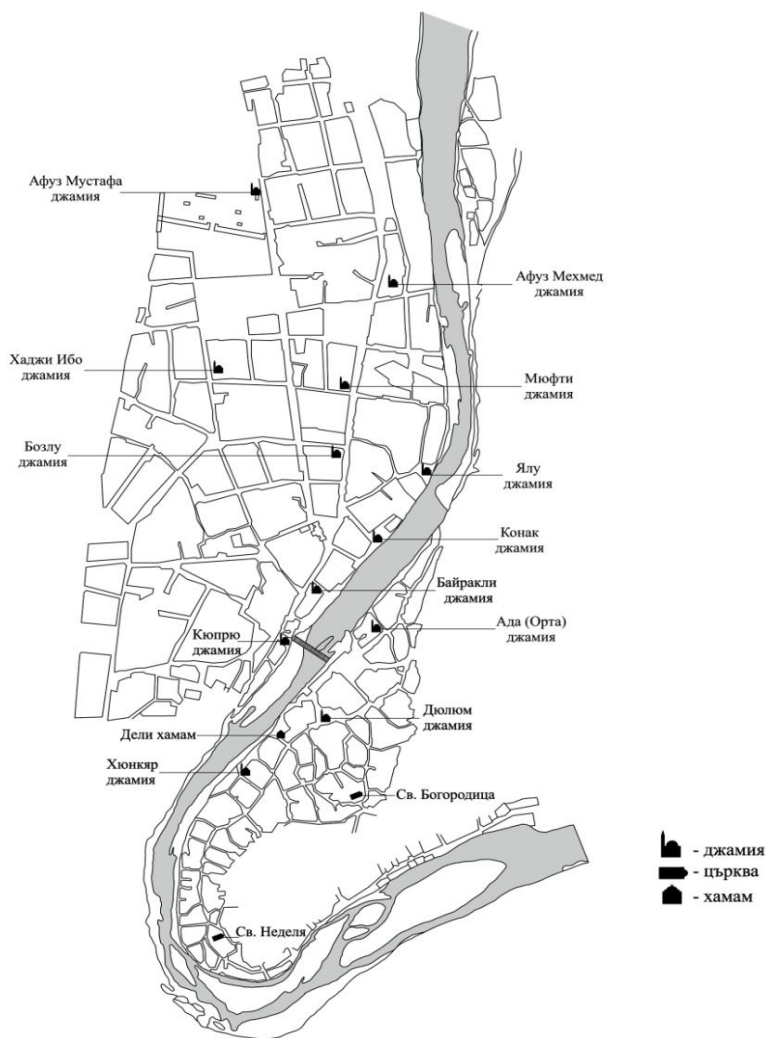
продължили да действат някои църкви от предходния период. Изследователите привеждат данни, които свидетелстват за разстроена храмова мрежа и енорийския състав в града през XVI–XVII в. [вж. **Мутафова, К.** 2002, с. 63–64]. През 1516/17 г. само 3 от махалите носят имена на свещеници, а в 9 от тях не са регистрирани никакви духовни лица. През 1541/45 г. се наблюдава увеличаване на енорийския състав, въпреки че отново не във всяка махала е отбелязан свещеник. През 1579 (1613/14) г. половината от 14-те махали вече носят имената на свещеници. Увеличаването на техния брой се свързва с интензивното развитие на града и нарастването на населението му [**Мутафова, К.** 2002, с. 64]. Данни за действащите храмове в Ловеч има едва от средата на XVII в., според които те са 4 [**Ловеч и Ловчанско**, книга I, 1929, с. 116]. Важно с оглед локализирането на християнските махали е сведението, че всички те били във Вароша, главно в Горни край. Именно там е разположен храмът „Св. Неделя“, споменат в документ от 1535 г.³ [**Стефанов, П.** 1989, с. 58]. Въпреки неблагоприятната на пръв поглед обстановка Ловеч и околностите му, където действат няколко манастира, остават едни от най-важните книжовни средища през Късното средновековие [**Ловеч и Ловчанско**, книга II, 1930, с. 10–19].

Значително по-успешно могат да се локализируют мюсюлманските махали, както и да се проследи постепенното усвояване на нови терени от общността. От някои описания и планове на града е известно, че мюсюлманските махали са се простирали по десния бряг на р. Осъм в Долния край на Вароша и най-вече – по левия бряг [**Ловеч и Ловчанско**, книга II, 1930, с. 121–123]. Няколко обстоятелства обаче позволяват да кажем, че първоначално османците заемат десния бряг на реката, в равнинната част под християнския Варош. В периода преди Освобождението там е разположена махалата, известна с името Мустафа [**Каниц, Ф.** (б. г.), с. 27]. Че тази част е заета от османците най-рано, свидетелства обстоятелството, че в нея са били разположени няколко мюсюлмански обществени сгради, две от които все още съществуват – Дели хамам и Хюнкяр джамия. Техните архитектурни белези и някои писмени извори показват, че са били издигнати в рамките на XV в.

Дели хамам отстои на около 200 м североизточно от Хюнкяр джамия, близо до брега на реката⁴. Споменат е от Евлия Челеби при описанието на града⁵. По

³ Допуска се възможността той да е бил епископско седалище на Ловеч, функционирало като такова най-късно от XVII в. до 70-те години на XIX в. Строежът в сегашния му вид е отнесен в 1834 г. [**Вачев, Х.** 2012, с. 86–87; **Косева, М., Йокимов, П., Стоилова Л.** 2002, с. 186]. Според други сведения църквата служи като епископска от обновяването ѝ през 1834 г. до Освобождението [**Ловеч и Ловчанско**, книга IV, 1932, с. 25–28]. По-подробно за църквите в Ловеч, вж. поредицата **Ловеч и Ловчанско**, книга I–IV, 1929–1932.

⁴ Банята е паметник на културата от местно значение. Функционира като такава до 70-те години на XX в. Оставена без поддръжка в продължение на десетилетия, през 2014 г. е възстановена и в момента е Музей на водата. До 1523/30 г. в Ловеч е отбелязан само един хамам, който бил вакъф [**370 numarah**, 2002, р. 47].

Обр. 2. Градоустройствен план на Ловеч преди 1887 г.
(Ловеч и Ловчанско, книга V, 1934, с добавки на автора)

⁵ Във връзка с името на банята – Дели хамам – в научната литература се е наложило схващането, че пръв така я нарича Евлия Челеби. Това произтича от превода на С. Димитров, в който тя действително е посочена с това име [Димитров, С. 1972, с. 56]. По същия начин се появява и в сборника „Ловеч и Ловчанско“ [Ловеч и Ловчанско, книга II, 1930, с. 118]. В турския превод на Сеяхатнаме обаче банята не се среща като Дели хамам. Там тя е посочена като *Yukarıdaki hamam*, т.е. хамамът, който е разположен горе, или горният хамам. Другата баня е посочена като *уепи*, или нова [срв. Димитров, С. 1972, с. 56, и Kahraman, S. A. 2010, p. 206].

отношение решението на горещото помещение принадлежи към най-разпространения тип бани в Анатолия и на Балканите, чийто връх е през XV в.⁶

Местоположението и архитектурните белези на Дели хамам заедно с някои писмени извори свидетелстват че той е първият хамам, издигнат в града. Големите му размери и представителния вид заедно с факта, че се намира на пазара, му отреждат централно място в плана на града [Ловеч и Ловчанско, книга II, 1930, с. 122].

Хюнкяр джамия⁷ също е отбелязана от Евлия Челеби [Димитров, С. 1972, с. 56]. Най-вече клетъчният градеж е индикация за принадлежността ѝ към ранноосманската култова архитектура (XIV–XV в.). С прозвището Хюнкяр бил известен султан Мехмед II Фатих (1444–1446; 1451–1481) [Dikmetaş, T. 2005, p. 53]. В тази връзка следва да се отбележи, че според М. Кийл Хюнкяр джамия първоначално носела името Султан Мехмед джамия и била построена скоро след разрушаването на града през 1444 г. [Kiel, M. 2003, p. 204]. В откъс от подробен регистър на мюлюке и вакъфи в Северна България от 40-те години на XVI в. в Ловеч е отбелязана джамия на султан Мехмед хан, а заедно със споменаването, че по това време се нуждаела от ремонт, за който няколко пъти било докладвано, се потвърждава, че е издигната през XV в. [ТИБИ, т. 3, с. 468].

От описанието на Евлия Челеби е известно, че през XVII в. градът вече се простира по двата бряга на р. Осъм, а по-късните планове и описания на Ловеч свидетелстват, че именно на левия бряг се развива основно мюсюлманската жилищна зона. Бихме могли да проследим неговото усвояване едва в началото на XVI в., като по-ранни данни за това на този етап няма. През 1516/17 г., когато мюсюлманската общност се състои от 131 ханета, тя е обособена в 3 махали – Джамия, Хаджъ Мухиддин и Язджъ Вели [Ertürk, V. 2012, p. 610]. Най-населена е махала Джамия, а заедно с името ѝ може да се предположи, че това е първата мюсюлманска махала в Ловеч, формирана около централния култов храм. Би могла да се идентифицира с част от района на споменатата по-горе махала Мустафа. Махала Язджъ Вели най-вероятно е идентична със споменатата преди Освобождението махала Кятиб Вели⁸ [Каниц, Ф. (б. г.), с. 27], разположена на левия бряг. Фактът, че през 1516/17 г. тя е отбелязана с 8 ханета, предполага, че започва да се формира някъде около началото на века. Разположението ѝ показва преди всичко принципите на възникване на нова мюсюлманска махала, което става на сравнително отдалечено от застроената вече градска площ място, около новопостроен култов храм или цял архитектурен комплекс, който да привлече нови заселници. По-важното е обаче, че показва етапите на заемане на нови терени, свързани с нарастване на мюсюлманската общност, както и посоката на развитие на града.

⁶ По-подробно за плана и архитектурните белези на Дели хамам, вж. [Гюлева, Ж., под печат].

⁷ Hünkâr (на турски ез.) – ‘повелител, султан’.

⁸ Кятиб и язджъ са синоними (на турски ез. – kâtip, yazıcı) и се превеждат като ‘писател, чиновник’.

Въпреки че мюсюлманската общност не бележи особен растеж в периода между двата муфассал дефтера от 1516/17 и 1541/45 г., махалите нарастват от 3 на 6. През 1579 (1613/14) г., когато общността показва тройно увеличение, махалите са 7. Това показва, че териториално Ловеч започва да нараства осезаемо още преди средата на XVI в. Бихме могли да предположим, без особени съмнения, че по-голяма част от новоосновените махали са разположени на левия бряг на реката. Още две, известни от описите, могат да бъдат локализиращи в тази част на града, благодарение на това, че остават устойчиви топоними до Освобождението – Ча(в)уш Мехмед и Хаджъ Абдурахман.

В споменатия вече откъс от подробен регистър на мюлюкове и вакъфи в Северна България от 40-те години на XVI в. стават известни вакъфи, основани за издръжката на няколко първоначални училища и месджиди в града. За 4 месджиди и 2 мектеба е отбелязано, че са новоосновани. Освен че показват разрастването на образователната и култовата мюсюлманска мрежа в Ловеч, имената на част от тях съвпадат с тези на махалите, възникнали след 1516/17 г. Това са муалимхането и месджидът на Мехмед Челеби Ча(в)уш, месджидът на Хаджъ Мехмед, месджидът на Абдурахман Кадъ, месджидът на Абаджъ Муслихиддин и муалимхането на Али Челеби [ТИБИ, т. 3, с. 469–470]. Във връзка с опита за локализиране на мюсюлманските махали следва да споменем едно късно описание на града. В него се споменава Абаджийската джамия, разположена в Горния край на Вароша, която бихме могли да свържем с месджидата на Абаджъ⁹ Муслихиддин [Ловеч и Ловчанско, книга II, 1930, с. 121]. Макар и в сферата на предположенията, това не изключва вероятността мюсюлманите да продължават да заемат терени под Вароша, на десния бряг на реката, паралелно с това на левия.

Изглежда, че до 1642/43 г. мюсюлманската жилищна зона не търпи особено разрастване, както предполагат данните за броя на махалите – все още 7. Въпреки това нараства броят на служителите на култа, а според изследователите по това време Ловеч се нарежда сред мюсюлманските образователни центрове на север от Балкана [Първева, С. 1998, с. 189].

Наред с християнските и мюсюлманските махали в града през XVII в. Евлия Челеби посочва още еврейска и циганска. Отбелязаната от Феликс Каниц циганска махала на левия бряг на реката и споменаването от Атанас Иширков на цигани християни, живеещи покрай десния бряг [Каниц, Ф. (б. г.), с. 27; Ловеч и Ловчанско, книга II, 1930, с. 128] са доста късни сведения и без подкрепа от друг характер трудно бихме локализирали тази група през по-ранните векове. Обикновено малките етноконфесионални общности са организирани в своя махала, която заема периферните части на градовете по времето, когато се установяват. Интересни данни за евреи от Ловеч се съдържат в два списъка на еврейски общности в Истанбул от 1541 и 1545 г. В тях са изброени еврейски домакинства от

⁹ Абаджъ (от турски ез. abacı) – лице, което прави или продава аби или дрехи от аба, абаджия.

различни градове на империята, докарани след завладяването на Константинопол през 1453 г., за да участват в неговото възстановяване. От Ловеч са изброени съответно 26 и 24 еврейски домакинства. В списъците на евреи в Истанбул от началото на XVII в. изчезват наред с много други, и евреите от Ловеч [Epstein, M. A. 1980, pp. 180, 185–186]. Не е известно какво точно е заварил Евлия Челеби и как са били организирани териториално в плана на града, но посочените списъци потвърждават наличието на еврейска общност в града поне през XV в.

С част от настъпилите след превземането на Ловеч териториални и градоустройствени промени се свързва обособяването на новото централно ядро – пазара. Той се счита за една от най-характерните черти на градовете през османския период. Значението му е голямо поради факта, че той задава посоките на развитие на градовете. Според изследователите на този основен елемент на градската структура неговото най-често разположение в заварените градове е извън крепостта, обикновено в близост до нея, или на най-удобното за разрастване на града място, позволяващо съсредоточаване на известен брой обществени сгради, както и на хора [Cezar, M. 1983, p. 31]. Пазарите възникват по различно време във всеки град, а част от причините се дължат на периода, в който се обособява компактна мюсюлманска общност. Броят и характерът на издигнатите в него обществени сгради е в пряка връзка с големината и значението на града.

Крепостта не е център на обществения живот, както красноречиво свидетелстват резултатите от археологическите проучвания, а пространствената структура на Ловеч не позволява обособяването на пазара в близост до укрепеното средновековно ядро. Стръмните склонове на Хисаря и разположението на християнските махали налагат неговото „изнасяне“ на по-удобен и предпочитан от османците равнинен терен. Разполагаме с късни данни за неговото място, които обаче показват, че той е бил там и в предходните векове. Според А. Иширков в долната част на Вароша, където днес е площад „Тодор Кирков“, „*имаше, както и сега, чаршия и ставаше пазар*“. Там са разположени Дели хамам и Орта джамия – и двете споменати от Евлия Челеби [Ловеч и Ловчанско, книга II, 1930, с. 121–122; Димитров, С. 1972, с. 56]. Мястото е удобно, като се има предвид, че е избран оптималният вариант за целта, от което впоследствие започва развитието на градовете. Разположението на десния бряг на реката на Дели хамам и Хюнкяр джамия, издигнати през XV в. и сигурните индикации за усвояване на отсрещния бряг най-късно от началото на XVI в., подкрепят предположението, че пазарът е разположен на десния бряг още от самото начало и оттам започва разширяването на града посредством обособяване на мюсюлмански махали.

Направеният преглед показва, че настаняването на османските турци в Ловеч внася съществени промени. Най-силно сред тях изпъкват отпадане значението на крепостта и нейното слабо обитаване в първите векове, възникването на нови махали по двата бряга на реката и обособяването на ново централно ядро, далеч от средновековната крепост върху равен и удобен за разрастването на града терен.

Махалите, заделени на етническа и религиозна основа, са сочени като един от характерните елементи на всеки ислямски град, въпреки че конфесионалното разделение на махалите е познато в балкано-анатолийския регион и през предходния период. Разположението на християнските и мюсюлманските махали както в Ловеч, така и в другите градове, в очевидна противоположност едни спрямо други дава основание те да се разглеждат като отделни жилищни зони. В Ловеч може да се проследи както ясно обособеното разграничение между мюсюлманската и християнската жилищна зона, така и същевременно тяхното „преливане“ по десния бряг на р. Осъм, където разположените по склоновете на хълма Хисаря християнски махали „срещат“ мюсюлманските.

Появата на първите мюсюлмански махали и тяхното разрастване впоследствие са тясно свързани с размера на общността, като с течение на времето този процес значително изменя пространствения вид на градовете. Трудно е да се каже доколко и дали изобщо османците заемат част от християнските жилищни райони в Ловеч извън крепостта, поради ограничената изворова база. Очевидно е обаче, че те заемат значителни необитавани по-рано терени, което става ясно от анализа на пространствената организация на Ловеч и от броя на християнските и мюсюлманските махали. Така например мюсюлманите изглежда не заемат райони от християнската жилищна зона, поне в периода 1516/17–1579 (1613/14) г., когато в три поредни регистрации християнските махали се движат между 13 и 14, т.е. устойчивият им брой не предполага подобна постъпка. Може да се допусне, че християните остават в старите си жилищни райони, в това число в крепостта, до възникването там на некропол, по склоновете на Хисаря и в отбелязаната с името махала Дръстене, а мюсюлманите заемат най-напред десния бряг на реката, в равнинната част под Вароша. Усвояването на левия бряг на р. Осъм може да се проследи със сигурност в началото на XVI в. въз основа на локализирането на махала Язджъ Вели. Той става зона на мюсюлманската общност, за разлика от десния бряг, зает основно от християнската.

С течение на времето и нарастването на населението Ловеч по подобие на останалите заварени градове излиза далеч извън рамките на средновековното застрояване, вследствие на което придобива нов териториално-устройствен вид. Въпреки че крепостта е топографска доминанта, тя няма вече градоформиращо значение – Ловеч се развива спрямо новия градски център на десния бряг на реката.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

Архивни източници/извори

Димитров, С. 1972 – Страшимир Димитров. Евлия Челеби. Пътепис. Прев., съст. и ред. С. Димитров. София: Издателство на Отечествения фронт, 1972. [Strashimir Dimitrov. Evlia Chelebi. Patepis. Prev., sast. i red. S. Dimitrov. Sofia: Izdatelstvo na Otechestvenia front, 1972].

Каниц, Ф. (б. г.) – Феликс Каниц. Дунавска България и Балканът. Второ преработено издание. Том II. Ред. В. Паскалева, Н. Марков. София: Борина. [Felix Kanits. Dunavska Balgaria i Balkanat. Vtoro preraboteno izdanie. Tom II. Red. V. Paskaleva, N. Markov. Sofia: Borina].

ТИБИ, Т. 2 1966 – Турски извори за българската история. Т. II. (Серия XV–XVI). Съст. и ред. Н. Тодоров, Б. Недков. София, 1966. [Turski izvori za balgarskata istoria. T. II. (Seriya XV–XVI). Sast. i red. N. Todorov, B. Nedkov. Sofia, 1966].

ТИБИ, Т. 3 1972 – Турски извори за българската история. Т. III. Под ред. На Б. Цветкова и А. Разбойников. София, 1972. [Turski izvori za balgarskata istoria. T. III. Pod red. na B. Tsvetkova i A. Razboynikov. Sofia, 1972].

Кахраман, С. А. 2010 – Seyit Ali Kahraman (haz. S. A. Kahraman). Günümüiz Türkçesiyle Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi: Podgoriçe, İştib, Vidin, Peçoy, Budin, Üstürgon [Estergon], Ciğerdelen, Macaristan, Öziçe, Taşlica, Dobra-Venedik, Mostar, Kanije (6. Kitap – I Cilt). Istanbul: Yapı Kredi Yayınları, 2010.

370 numaralı Muhâsebe-i vilâet-i Rûm-ili defteri (937/1530) II. – Т. С. Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel müdürlüğü. Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı. Yayın Nu: 59. Ankara, 2002.

Публикации

Антонов, А. 2009 – Александър Антонов. Фактори, влияещи на българската съпротива срещу османските завоеватели в края на XIV и началото на XV век. – В: „България, земя на блажени...“ Международна конференция в памет на проф. д.и.н. Йордан Андреев. Велико Търново, 29–31 октомври, 2009, 494–512. [Aleksandar Antonov. Faktori, vliyaeshiti na balgarskata saprotiva sreshthu osmanskite zavoevateli v kraia na XIV i nachaloto na XV vek. – V: “Balgaria, zemya na blazheni...” Mezhdunarodna konferentsia v pamet na prof. d.i.n. Yordan Andreev. Veliko Tarnovo, 29–31 oktomvri, 2009, 494–512].

Бойков, Г. 2012 – Григор Бойков. „Османизацията“ на Пловдив (Филибе) през XV в. – население, градоустройство и архитектура. – Годишник на Регионалният исторически музей Пловдив, 2012, 39–67. [Grigor Boykov. “Osmanizatsiyata” na Plovdiv (Filibe) prez XV v. – naselenie, gradoustroystvo i arhitektura. – Godishnik na Regionalniya istoricheski muzey Plovdiv, 2012, 39–67].

Вачев, Х. 2012 – Хитко Вачев. Резиденции, църкви и манастири в Търновската митрополия през XV–XVIII век. Велико Търново: Фабер. [Hitko Vachev. Rezidentsii, tsarkvi i manastiri v Tarnovskata mitropolia prez XV–XVIII vek. Veliko Tarnovo: Faber.].

Гюлева, Ж. 2013 – Жулиета Гюлева. Териториална структура на Търново през османския период. – В: България, българите и Европа – мит, история, съвремие, т. VI. Велико Търново, 2013, 22–42. [Zhulieta Gyuleva. Teritorialna struktura na Tarnovo prez osmanskiya period. – V: Balgaria, balgarite i Evropa – mit, istoriya, savremie, t. VI. Veliko Tarnovo, 2013, 22–42].

Гюлева, Ж. 2014 – Жулиета Гюлева. Градът в българските земи от края на XIV до края на XVII в. по археологически данни (Силистренски, Никополски и Видински санджак). Дисертация за присъждане на образователна и научна степен „Доктор“. Велико Търново, 2014. [Zhulieta Gyuleva. Gradat v balgarskite zemi ot kraia na XIV do kraia na XVII v. po arheologicheski dannii (Silistrenski, Nikopolski i Vidinski sandzhak). Disertatsia za prisazhdane na obrazovatelna i nauchna stepen “doktor”. Veliko Tarnovo, 2014].

Гюлева, Ж., под печат – Жулиета Гюлева. За разпространението на един тип хамама от българските земи. – Известия на Регионален исторически музей, Велико

Търново, под печат. [Zhulieta Gyuleva. Za razprostraneniето na edin tip hamami ot balgarskite zemi. – Izvestia na Regionalen istoricheski muzey, Veliko Tarnovo, pod pechat].

Ковачев, Р. 1997 – Румен Ковачев. Опис на Никополския санджак от 80-те години на XV век. София: Издателство на Народната библиотека „Св. св. Кирил и Методий“, 1997. [Rumen Kovachev. Opis na Nikopolskia sandzhak ot 80-te godini na XV vek. Sofia: Izdatelstvo na Narodnata biblioteka “Sv. sv. Kiril i Metodiy”.].

Коева, М., Йокимов, П., Стоилова Л. 2002 – Маргарита Коева, Петър Йокимов, Любинка Стоилова. Православни храмове по българските земи (XV – средата на XX в.). София: Академично издателство „Проф. Марин Дринов“. [Margarita Koeva, Petar Yokimov, Lyubinka Stoilova. Pravoslavni hramove po balgarskite zemi (XV – sredata na XX v.). Sofia: Akademichno izdatelstvo “Prof. Marin Drinov”.].

Ловеч и Ловчанско. Географско, историческо и културно описание. Книги I–IV. София, 1929–1932. [Lovech i Lovchansko. Geografsko, istorichesko i kulturno opisanie. Knigi I–IV. Sofia, 1929–1932].

Мутаfoва, К. 2002 – Красимира Мутаfoва. Старопрестолният Търнов в османотурската книжнина (XV–XVI век). Велико Търново: Fabe. [Krasimira Mutafova. Staroprestolniyat Tarnov v osmanoturskata knizhnina (XV–XVI vek). Veliko Tarnovo: Faber.].

Мутаfoва, К. 2016 – Красимира Мутаfoва. Средновековни крепости в региона на Ловеч и Троян в османски документи от XVI век. – В: Великите Асенеvци. Велико Търново, 2016, 537–557. [Krasimira Mutafova. Srednovekovni kreposti v regiona na Lovech i Troyan v osmanski dokumenti ot XVI vek. – V: Velikite Asenevtsi. Veliko Tarnovo, 2016, 537–557].

Първева, С. 1998 – Стефка Първева. Представители на мюсюлманската религиозна институция в града по българските земи през XVII век. – В: Мюсюлманската култура по българските земи. Изследвания. София, 1998, 129–130. [Stefka Parveva. Predstavители na myusyulmanskata religiozna institutsia v grada po balgarskite zemi prez XVII vek. – V: Myusyulmanskata kultura po balgarskite zemi. Izsledvania. Sofia, 1998, 129–130].

Рънсиман, С. 1971 – Стивън Рънсиман. Падането на Константинопол. София: Отечествен фронт. [Stivan Ransiman. Padaneto na Konstantinopol. Sofia: Otechestven front.].

Стефанов, П. 1989 – Павел Стефанов. Църквата „Успение Богородично“ в Ловеч – паметник на културата и изкуството. – Векове, 5, 1989, 58–62. [Pavel Stefanov. Tsarkvata “Uspenie Bogorodichno” v Lovech – pametnik na kulturata i izkustvoto. – Vekove, 5, 1989, 58–62].

Тодоров, Н. 1972 – Николай Тодоров. Балканският град XV–XIX век. Социално-икономическо и демографско развитие. София: Наука и изкуство. [Nikolay Todarov. Balkanskiyat grad XV–XIX vek. Sotsialno-ikonomichecko i demografsko razvitie. Sofia: Nauka i izkustvo.].

Чангова, Й. 1984 – Йорданка Чангова. Разкопки на Ловешката крепост. – Археологически открития и разкопки през 1983 г. Смолян, 1984, 151–152. [Yordanka Changova. Razkopki na Loveshkata krepost. – Arheologicheski otkritia i razkopki prez 1983 g. Smolyan, 1984, 151–152].

Чангова, Й. 2006 – Йорданка Чангова. Ловеч. Цитаделата на средновековния град XII–XV в. София: „Военно издателство“ ЕООД. [Yordanka Changova. Lovech. Tsitadelata na srednovekovniya grad XII–XIV v. Sofia: “Voенno izdatelstvo” EOOD.].

Boykov, G. 2013 – Grigor Boykov. Mastering the conquered space: resurrection of urban life in Ottoman Upper Thrace (14th–17th c.). A Ph.D. Dissertation. Ankara, 2013.

Caner, Ç. 2007 – Çağla Caner. Townscape and Building Complexes in Medieval Western Anatolia under Turkish-Islamic Culture. – In: Power and Culture: Identity, Ideology, Representation. Edited by J. Osmond and A. Cimdina. Pisa: Edizioni Plus, Pisa University Press, 2007, 27–48.

Cezar, M. 1983 – Mustafa Cezar. Typical Commercial Buildings of the Ottoman Classical Period and the Ottoman Construction System. Istanbul: Türkiye İş Bankası Cultural Publications.

Dikmetaş, T. 2005 – Turan Dikmetaş. Osmanlı sultanları. Istanbul: Akvaryum yayınevi.

Epstein, M. A. 1980 – Mark Alan Epstein. The Ottoman Jewish Communities and their Role in the Fifteenth and Sixteenth Centuries. München: Klaus Schwarz.

Ertürk, V. 2012 – Volkan Ertürk. Lofca town in XVI century. – 2nd International Balkan Annual Conference “The Balkans at a Crossroads: Evaluating Past, Reading Present, Imagining Future”, 11–14 October, 2012. Tirana. Edited by Bekir Çınar. Vol. 2, 607–622.

<<http://ibac.istanbul.edu.tr/wp-content/uploads/2015/08/IBAC-2012-Albania-Volume-II-1pdf>>

Gökbilgin, M. T. 1956 – M. Tayyib Gökbilgin. Kanunî sultan Süleyman devri başlarında Rumeli eyaleti, livaları, şehir ve kasabaları. – Belleten, cild XX, sayı 78, 247–294.

Kiel, M. 1989 – Mahiel Kiel. Demographic Changes in Danubian Bulgaria 1480–1710 (according to Ottoman source materials from the Turkish State Archives). – В: Втори международен конгрес по българистика, София, 23 май – 3 юни, 1986 г. Доклади, 7. България през XV–XIX век. София, 1989, 49–75. [V: Vtori mezhdunaroden kongres po balgaristika, Sofia, 23 may – 3 yuni, 1986 g. Dokladi, 7. Balgaria prez XV–XIX vek. Sofia, 1989, 49–75].

Kiel, M. 2003 – Mahiel Kiel. Loğca. Kuzeybatı Bulgaristan’da tarihi bir şehir. – TDV İslâm Ansiklopedisi, 27 cild, 2003, 203–205. <<https://islamansiklopedisi.org.tr/lofca>>

Kubat, A. S. 1999 – Ayşe Sema Kubat. The morphological history of Istanbul. – Urban Morphology, 1999, 3 (1), 28–41.

Kuran, A. 1996 – Aptullah Kuran. A spatial study of three ottoman capitals: Bursa, Edirne, and Istanbul. – Muğarnas, 13, 1996, 114–131.

Lowry, H. W. 2008 – Heath W. Lowry. The Shaping of the Ottoman Balkans, 1350–1500. The conquest, settlement and infrastructural development of Northern Greece. Istanbul: Bahçeşehir University Publications.

Lowry, H. W. 2009 – Heath W. Lowry. The Islamization and Turkification of the City of Trabzon (Trebizond) 1461–1583. Istanbul: The Isis Press.

Watenpugh, H. Z. 2004 – Heghnar Zeitlian Watenpugh. The image of an Ottoman city: imperial architecture and urban experience in Aleppo in the 16th and 17th centuries. Leiden: Brill.